

Ю. Никифоренко,

аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ГАРАНТІЇ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ ДО ПЕРЕЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Вступ. Відповідно до положень п. 3 ч. 1 ст. 541 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України перейняття кримінального провадження – здійснення компетентними органами однієї держави розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави, за її запитом [1]. Отримавши матеріали кримінального провадження в порядку перейняття, слідчий, прокурор вносить відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочинає провадження зі стадії досудового розслідування.

При цьому постає запитання: чи можна використовувати як докази фактичні дані, які були отримані до перейняття кримінального провадження? Адже вони були отримані відповідно до законодавства тієї держави, яка передала це провадження. У кожній державі визначені власні правила збирання доказів, які можуть суттєво відрізнятися від процесуальної форми, визначеної у КПК України. Для врегулювання цієї проблеми у ч. 2 ст. 598 КПК України визначено правило оцінки доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження відповідним органом іншої держави на її території та згідно з її законодавством. Втім, застосування цієї норми потребує юридичної визначеності щодо підстав та процесуальної форми визнання таких доказів недопустимими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія допустимості доказів постійно привертає увагу науковців. Її дослідженням займалися А. П. Бущенко, В. П. Гмирко, Ю. М. Грошевий, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, С. М. Стахівський, А. С. Сизоненко, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, В. М. Тertiшник, В. І. Фаринник, О. Ю. Хабло, М. Є. Шумило та інші вчені. Науковцями досліджувалася теорія доказів та доказування загалом, предмет, межі та суб'єкти доказування. Втім, проблема допустимості доказів, отриманих на території інших країн, фактично залишилася поза увагою вчених.

Метою статті є визначення та характеристика прав людини і основоположних свобод, порушення яких зумовлює недопустимість доказів, отриманих компетентними органами іншої держави до перейняття кримінального провадження.

Викладення основного матеріалу. За загальним правилом, визначеним у ч. 1 ст. 86 КПК України, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України. Це положення передбачає, що доказ має бути отриманий компетентним органом України та відповідно до кримінальної процесуальної форми, визначеної КПК України. Втім, це загальне правило не поширюється на докази, отримані до перейняття кримінального провадження. Адже суть цієї форми між-

народного співробітництва полягає в тому, що органи досудового розслідування України отримують від компетентного органу іншої держави матеріали кримінального провадження, які були зібрані відповідним органом іншої держави на території іншої держави та за правилами, визначеними кримінальним процесуальним законодавством іншої держави.

Така особливість зумовила диференційований підхід законодавця до визначення правил оцінки доказів, зібраних відповідно до законодавства держави, яка передала кримінальне провадження. Так, відповідно до положення, закріпленого у ч. 2 ст. 598 КПК України, «відомості, які містяться в матеріалах, отриманих до перейняття кримінального провадження відповідним органом іншої держави на її території та згідно з її законодавством, можуть бути визнані допустимими під час судового розгляду в Україні, якщо це не порушує засад судочинства, передбачених Конституцією України та цим Кодексом, і вони не отримані з порушенням прав людини і основоположних свобод» [1].

Тобто, відомості, які містяться в матеріалах перейнятого кримінального отримання, хоч і отримані відповідно до законодавства іншої країни, є допустимими при обґрунтуванні процесуальних рішень судом України за умови, що вони отримані без порушень засад судочинства та з дотриманням прав людини і основоположних свобод.

Аналіз рішень Верховного Суду дозволяє стверджувати, що питання допустимості/недопустимості доказів є найпоширенішою підставою перегляду судових рішень вищою інстанцією. При визнанні доказів недопустимими Верховним Судом перевага надається сутнісному підходу над формальним. Зокрема, Велика Палата Верховного Суду (далі – ВПВС) у рішенні від 31 серпня 2022 року дійшла висновку, що «у випадку при-

значення експертизи слідчим, який не входить до складу визначеної у кримінальному провадженні слідчої групи, суд, вирішуючи питання про допустимість даних висновку експерта як доказів, повинен у межах доводів сторін перевірити, чи призвів спосіб призначення експертизи до порушення тих чи інших прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та/або Конституцією України» [2].

Цей висновок ВПВС було обґрунтовано такими фактами. Послідовність викладення в диспозиції ст. 2 КПК України завдань кримінального провадження «дає підстави для висновку, що застосування належної юридичної процедури є не самоціллю, а важливою умовою досягнення результатів кримінального судочинства, визначених законодавцем як пріоритетні, захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань, охорони прав і свобод людини, забезпечення оперативного й ефективного розкриття кримінальних правопорушень і справедливого судового розгляду. Невідповідність тим чи іншим вимогам закону нівелює доказове значення відомостей, одержаних у результаті відповідних процесуальних дій, не в будь-якому випадку, а лише в разі, якщо вона призвела до порушення прав людини і основоположних свобод або ж ставить під сумнів походження доказів, їх надійність і достовірність. Адже для прийняття законного й обґрунтованого рішення суд має отримувати максимально повну інформацію щодо обставин, які належать до предмета доказування, надаючи сторонам у змагальній процедурі достатні можливості перевірити й заперечити цю інформацію» [2].

З огляду на зазначене суд, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен насамперед з'ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні

або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання [2]. У разі визнання доказів недопустимими суд має вмотивувати свої висновки про істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, зазначивши, які саме й чий права і свободи було порушено і в чому це виражалося [2].

Тобто, при визнанні доказів недопустимими ВПВС надає перевагу сутнісному підходу над формальним та вказує, що слід відштовхуватися не стільки від наявності порушень порядку проведення процесуальних дій, скільки від наслідків, які спричинили ці порушення, зокрема – порушення тих чи інших прав і свобод людини, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенцією) та/або Конституцією України.

Втім, такий підхід був неоднозначно сприйнятий правниками. Адже як на практиці, так і в теорії кримінального процесу досить тривалий час панувала концепція належної правової процедури отримання доказів. Відповідно до цієї концепції критеріями визнання доказів допустимими є дотримання таких вимог: належний суб'єкт проведення процесуальної дії; належне джерело фактичних даних, що складають зміст доказу; належна процесуальна дія, що застосована для одержання доказів; належний порядок проведення процесуальної дії [3, с. 88].

На відміну від вищевказаного, в рішенні ВПВС відмічається, що «в основі встановлених кримінальним процесуальним законом правил допустимості доказів лежить концепція, відповідно до якої в центрі уваги суду повинні знаходитися права людини і виправданість втручання в них держави» [2].

Враховуючи те, що відповідно до положень ч. 2 ст. 598 КПК України

під час оцінки доказів, отриманих в порядку перейняття, законодавчо визначеною умовою допустимості доказів є дотримання прав та свобод людини, то справедливо стверджувати, що при оцінці доказів, отриманих в порядку перейняття слід застосовувати концепцію прав людини та виправданість втручання в них держави.

Відповідні положення закріплені і в ст. 87 КПК України, де регламентуються правила недопустимості доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Згідно з ч. 1 вказаної норми недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини [1].

Критерії недопустимості засобів доказування визначено у ч. 2 ст. 87 КПК України, де зазначено, що суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння: 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; 2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; 3) порушення права особи на захист; 4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; 5) порушення права на перекресний допит [1].

Тобто, у наведеній нормі законодавець передбачив імперативний обов'язок суду констатувати істотне

порушення прав людини і основоположних свобод в результаті проведення вказаних процесуальних дій, що, в свою чергу, зумовлює визнання отриманих доказів недопустимими.

В теорії кримінального процесу фактичні дані, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, називають абсолютно недопустимими доказами. Зокрема, В. В. Михайленко справедливо зазначає, що видами недопустимих доказів є: «1) абсолютно недопустимі докази (повинні визнаватися судом такими без жодних застережень під час будь-якого судового розгляду); 2) відносно допустимі докази (доцільність і можливість їх використання для доведення певних фактів визначається сторонами чи судом за наявності певних умов); 3) очевидно недопустимі докази (ч. 2 ст. 89 КПК України) – визнаються недопустимими до або в момент їх дослідження. Абсолютно недопустимими є докази, які: 1) отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини; 2) здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини (концепція «плодів отруєного дерева»)» [4, с. 219].

Отже, імперативна законодавча заборона визначена щодо використання відомостей, отриманих в результаті проведення процесуальних дій, які призвели до порушення таких конвенційних чи конституційних прав людини:

- заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (ст. 3 Конвенції, ч. 1 ст. 28 Конституції України, ч. 2 ст. 11 КПК України);

- право особи на захист, у тому числі на професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції України, ст. 20 КПК України);

- право на відмову давати показання чи пояснення щодо себе,

членів своєї сім'ї та близьких родичів (частини 1, 2 ст. 6 Конвенції, ч. 1 ст. 63 Конституції України, ст. 18 КПК України);

- право на недоторканність житла (ст. 8 Конвенції, ст. 30 Конституції України, ст. 13 КПК України);

- право на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції, ст. 32 Конституції України, ст. 15 КПК України).

Докази, отримані з порушенням вищенаведених конвенційних та конституційних прав є абсолютно недопустимими, а отримані відомості без жодних застережень не можуть бути допущені судом до використання у кримінальному провадженні [4, с. 150].

Так, відповідно до ст. 3 Конвенції нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [5]. Цей конвенційний стандарт знайшов своє закріплення у ч. 1 ст. 28 Конституції України та ч. 2 ст. 11 КПК України, де визначено, що забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [1].

На відміну від більшості конвенційних прав, які дозволяється обмежувати для досягнення завдань кримінального судочинства у визначених законом випадках, заборона катування є безумовною, навіть якщо катування можуть сприяти розслідуванню і – іноді – спасінню життів [6]. Зокрема, у справі «Зякун проти України» Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) нагадує, що допустимість в якості доказів показань, отриманих в результаті катування або інших видів жорстокого поводження у порушення ст. 3 Конвенції, з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні

призводить до його несправедливості в цілому. Цей висновок застосовується незалежно від доказової цінності відповідних тверджень і від того, чи було їх використання вирішальним для засудження (п. 62) [7].

Право на захист, у тому числі на професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції України, ст. 20 КПК України) є базовим правом під час здійснення кримінального провадження в будь-якій правовій державі. О.Ю. Хабло відмічає, що як Конвенція, так і КПК України гарантують можливість реалізації підозрюваним (обвинуваченим) права на захист, яке може здійснюватися як самостійно, так і через обраного ним захисника, чи захисника призначеного за рахунок держави. При цьому реалізація права на захист має здійснюватися на будь-якій стадії кримінального провадження [8, с. 148].

Порушення права на захист може полягати в проведенні слідчої (розшукової) дії без участі захисника, який здійснює захист у конкретному кримінальному провадженні, що зумовить визнання отриманих доказів недопустимими. У прецедентній практиці ЄСПЛ наголошується, що ст. 6 Конвенції не забороняє особі відмовитися від свого права на правову допомогу. Проте для того, щоб відповідати Конвенції, відмова від такого права має надаватися у недвозначний спосіб та супроводжуватися мінімальними гарантіями, співмірними її значущості (п. 48 рішення у справі «Тихонов проти України») [9].

Слід зауважити, що у практиці ЄСПЛ порушення права на захист визнається навіть у тих випадках, коли національне законодавство у певних випадках такого права і не передбачає. Зокрема, у справі «Довженко проти України» ЄСПЛ вказав, що навіть допускаючи, що відповідно до національного законодавства заявник не мав права на безоплатну юридичну допомогу, постає питання, чи надається йому таке право за Конвен-

цією. Враховуючи серйозність обвинувачень, висунутих проти заявника, і суворість покарання, призначеного йому судом першої інстанції, ЄСПЛ дійшов висновку, що юридична допомога на цьому етапі мала для заявника важливе значення, а тому постановив, що мало місце порушення підпункту «с» п. 3 ст. 6 у поєднанні з п. 1 ст. 6 Конвенції (пункти 63, 64) [10].

Тобто, слід комплексно підходити до вирішення питання про визнання доказів недопустимими на підставі порушення права на захист та оцінювати як необхідність забезпечення права на захист, так і ефективність такого захисту.

Право на відмову давати показання чи пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї та близьких родичів визначено у ч. 1 ст. 63 Конституції України, ст. 18 КПК України. Хоча у Конвенції це право прямо не зазначено, прецедентна практика застосування положень частин 1, 2 ст. 6 виробила відповідний стандарт – право на мовчання. Зокрема, у справі «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» вказано, що елементами права на мовчання є: мовчання під час поліцейського допиту і ненадання примусових свідчень проти себе на судовому розгляді; здійснення цього права обвинуваченим не буде використовуватися як доказ проти нього під час судового розгляду (п. 41) [11]. При цьому ЄСПЛ виділяє три типові ситуації, в яких підозрювані надають показання всупереч своїй волі: а) обов'язок надати показання покладається під загрозою покарання. Ця категорія також включає в себе необґрунтоване перекладання на підозрюваного тягаря доказування, коли від нього вимагають довести свою невинуватість; б) примус, в тому числі і фізичний; в) примушування обманом, що передбачає таємні методи розслідування [4, с. 157–158].

Слід зауважити, що основні вимоги щодо справедливості, закла-

дені в ст. 6, включно з правом не свідчити проти себе, стосуються розгляду всіх кримінальних справ щодо вчинення всіх типів злочинів, від найпростіших до найскладніших. Державний інтерес не може виправдовувати використання відповідей, отриманих під тиском під час несудового розслідування з метою викриття обвинуваченого в судовому провадженні (п. 74 рішення у справі «Саундерс проти Сполученого Королівства») [12].

Право на недоторканність житла та право на повагу до приватного життя закріплені у ст. 8 Конвенції, статтях 30, 32 Конституції України та статтях 13, 15 КПК України. Варто зауважити, що ці права можуть обмежуватися під час проведення слідчих (розшукових) дій, здійснення яких потребує втручання у приватне спілкування або проникнення до житла чи іншого володіння особи.

Тобто, під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій можуть обмежуватися права, гарантовані ст. 8 Конвенції, де зазначено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Це свідчить про те, що право на повагу до приватного життя не є абсолютним, воно може обмежуватися у випадках, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [5].

Михайленко В.В. справедливо зазначає, що при визначенні правомірності втручання у права людини шляхом проведення слідчих (розшукових) дій доцільно використовувати такі критерії: втручання у права людини шляхом проведення слідчої (розшукової) дії здійснюється згідно із законом (оцінюється також якість закону – він повинен бути чітким,

доступним і прогнозованим, не свавільним і містити чіткі дискреційні повноваження правообмежувача); втручання є необхідним і переслідує легітимну мету; втручання є пропорційним, тобто із можливих варіантів, передбачених законом, обрано найменш обтяжливий для особи, який призвів до досягнення поставленої мети [4, с. 115–116].

Висновки. Під час визнання судом допустимими доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження, слід послуговуватися концепцією, відповідно до якої в центрі уваги суду знаходяться права людини і виправданість втручання в них держави. При цьому, слід враховувати дотримання таких основоположних прав та свобод: заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження; право на захист; право на мовчання; право на недоторканність житла та право на повагу до приватного життя. При визнанні допустимими відомостей, які містяться в матеріалах, отриманих до перейняття кримінального провадження відповідним органом іншої держави на її території та згідно з її законодавством, ключове значення має не дотримання процесуальної форми їх отримання, а дотримання основоположних прав та свобод людини. Недотримання прав людини та основоположних свобод є безумовною підставою визнання доказів недопустимими як тих, які отримані під час здійснення кримінального провадження на території нашої держави, так і тих, які отримані на території іншої держави по перейняття кримінального провадження.

У статті досліджено питання допустимості доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження – розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави.

Встановлено, що докази, які були отримані до перейняття кримінального провадження за законодавством іншої країни є допустимими за умови, що вони отримані без порушень засад судочинства та з дотриманням прав людини і основоположних свобод.

Обґрунтовано, що при визнанні доказів недопустимими перевага має надаватися сутнісному підходу над формальним. В основі правил допустимості доказів лежить концепція, відповідно до якої основна увага приділяється правам людини і виправданості втручання в них держави. Визначено, що в теорії кримінального процесу виділяють абсолютно недопустимі докази та відносно допустимі докази.

Абсолютно недопустимими є докази, які отримані з порушенням таких прав і свобод людини: заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження (ст. 3 Конвенції); право на професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції); право на повагу до приватного життя, недоторканність житла (ст. 8 Конвенції); право на відмову давати показання щодо себе, членів своєї сім'ї та близьких родичів (ч. 1 ст. 63 Конституції України).

Вирішуючи питання про допустимість доказів, суд повинен перевірити, чи призвів спосіб їх отримання до порушення прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та/або Конституцією України. У разі визнання доказів недопустимими суд має зазначити, які саме й чий права і свободи було порушено і в чому це виражалось.

Ключові слова: перейняття кримінального провадження, допустимість доказів, права людини і основоположні свободи, право на захист, заборона катування, свобода від самовикриття.

Nykyforenko Yu. Guarantees of admissibility of evidence obtained before taking over criminal proceedings

The article examines the issue of admissibility of evidence obtained before taking over criminal proceedings – an investigation aimed at bringing a person to criminal liability for crimes committed on the territory of another state. It has been established that the evidence that was obtained before taking over criminal proceedings under the legislation of another country is admissible, provided that it was obtained without violating the principles of judicial procedure and with respect for human rights and fundamental freedoms.

It is substantiated that when the evidence is recognized as inadmissible, preference should be given to the substantive approach over the formal one. The basis of the rules of admissibility of evidence is the concept, according to which the main attention is paid to human rights and the justification of state intervention in them. It was determined that in the theory of the criminal process, absolutely inadmissible evidence and relatively admissible evidence are distinguished.

Evidence obtained in violation of the following human rights and freedoms is absolutely inadmissible: prohibition of torture, cruel, inhuman or degrading treatment (Article 3 of the Convention); the right to professional legal assistance (clause «с» part 3 of Article 6 of the Convention); the right to respect for private life, inviolability of housing (Article 8 of the Convention); the right to refuse to testify about oneself, one's family members and close relatives (Part 1 of Article 63 of the Constitution of Ukraine).

When deciding on the admissibility of evidence, the court must check whether the method of obtaining it led to a violation of human rights

and freedoms provided for by the Convention and/or the Constitution of Ukraine. If the evidence is declared inadmissible, the court must specify exactly which and whose rights and freedoms were violated and how this was expressed.

Key words: taking over criminal proceedings, admissibility of evidence, human rights and fundamental freedoms, right to defense, prohibition of torture, freedom from self-incrimination.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>.
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 серпня 2022 року у справі № 756/10060/17. Єдиний державний реєстр судових рішень : URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457>.
3. Кримінальний процес : навч. посібник у питаннях і відповідях / Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, О. Ю. Хабло. [3-е вид., перероб. і допов.]. Київ : Видавець, 2012. 275 с.
4. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А. В., 2019. 256 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листоп. 1950 р. Верховна Рада України : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Ухвала Верховного Суду від 06 берез. 2018 р. у справі № 243/6674/17-к (провадження № 51-499км17). Єди-

ний державний реєстр судових рішень : URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72670536>

7. Справа «Зякун проти України» (Заява № 34006/06) : рішення Європейського Суду з прав людини від 25 лют. 2016 р. Верховна Рада України : URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b55

8. О. Ю. Хабло, О. В. Бойко. Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України : монографія. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2022. 216 с.

9. Справа «Тихонов проти України» (Заява № 17969/09) : рішення Європейського Суду з прав людини від 10 груд. 2015 р. Верховна Рада України : URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b13

10. Справа «Довженко проти України» (Заява № 6650/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 січ. 2012 р.; Верховна Рада України : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_845?find=1&text

11. Справа «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» (Заява № 18731/91) : рішення Європейського Суду з прав людини від 08 лют. 1996 р. HUDOC. European Court of Human Rights : URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-113045%22%7D>

12. Справа «Саундерс проти Сполученого Королівства» (Заява № 19187/91) : рішення Європейського Суду з прав людини від 17 груд. 1996 р. HUDOC. European Court of Human Rights : URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-104115%22%7D>

